

Althusser önkritikája

Louis Althusser francia filozófus neve nem ismeretlen a filozófiai, a társadalom- és politikatudományi irodalom iránt érdeklődő hazai közönség előtt. Könyve jelent meg román fordításban (*Citindu-l pe Marx*. București, 1970); magyarul is kiadtak egy válogatást műveiből (*Marx — az elmélet forradalma*. Budapest, 1968). Viszonylag sokat írtak róla, dicsérően és bírálóan egyaránt. A *Revista de filozofie* ez évi 1. száma terjedelmes anyagot közöl egy vitáról, amelynek keretében fővárosi filozófusok elemezték Althusser elméleti munkásságát. Althussernek kétségtelen érdeme, hogy erőteljesen kiemeli az elméleti gondolkodás fontosságát a munkásmozgalom gyakorlata számára. Könyvei mindig vitára serkentettek, új szempontokat vetettek fel a marxizmus történetének tanulmányozásában és a marxista filozófia jelenkori feladatainak, történelmi távlatainak megfogalmazásában, rombolták a meggyökeresedett gondolkodási sémákat. Marx műveinek „újraolvasása” és újraolvastatása kétségtelenül a marxi gondolatrendszer mélyebb megértését, továbbgondolását célozza, a dogmatizmus elméleti tunyasága ellen lép fel. Althusser gyakran újrafogalmazza nézeteit, felülvizsgálja régebbi következtetéseit, látszik, hogy küzd anyagával. Mégis: egyes nézetei, szerintünk, nem az alkotó marxizmus jegyében fogantak.

E sorok szerzője többször is foglalkozott Althusser munkásságával, így a *Korunkban* közölt írásában is (1970. 2.). Éppen ezért tekintjük kötelességünknek a francia filozófus új munkáját ismertetni, amelynek címe *Éléments d'autocritique* — Egy önkritika elemei (Librairie Hachette. Paris, 1974).

Említett írásunkban megkíséreltük kimutatni, hogy Althusser elméleti álláspontja a jelenkori francia strukturalizmus egyik — marxista — változata. Althusser szoros eszmei szálak fűzik Lévi-Strauss, Foucault és Lacan gondolatvilágához. Erre éppen marxista alapokról az utóbbi évtizedben számos szerző mutatott rá, leghangsúlyosabban és leginkább polemikus éllel az angol John Lewis. Althusser, miután többször is kategorikusan visszautasította a strukturalizmushoz való közeledés „vádját”, most — új könyvében — elismeri, hogy „flörtölt” (saját kifejezése) a strukturalista terminológiával, és hogy ez a „flört” „minden bizonnyal túllépte a megengedett határokat” (57.). Hajlamosak is volnánk hinni e mostani kijelentésnek, ha megfelelkeznének róla, hogy szerzőnk nem csupán egyfajta terminológiával kacérkodott, hanem sajátosan strukturalista fogalmakat használt, és ilyen eszméket vallott magáénak. Mostani önbírálata pedig — ezt világosan kell látnunk — nemcsak hogy nem számolja fel a strukturalista orientációt, de egyenesen hallgat a szerző „korábbi”, alapvetően strukturalista fogantatású eszméiről, anti-historizmusáról és „elméleti antihumanizmus”-áról.

Althusser elsősorban túlzott „elméletieskedéssel”, a spekulatív racionalizmus irányába való „elhajlással” vádolja önmagát. Valóban jellemzi egyfajta spekulatív tendencia Althusser műveit, így jelzett önkritikai írását is. Saját megállapítása szerint ez az „elhajlás” a Marx életművében található „episztemológiai cezúra” kezelésében nyilvánult meg. A vita tehát egy filozófiatörténeti kérdés körül zajlik. Az „episztemológiai cezúra” gondolata, amelyet Althusser egész eddigi munkásságában nagyon hangsúlyosan fejtett ki és védelmezett, teljes és radikális törést lát Marx ifjúkori és érettkori művei között, valamint az érett, autentikus marxizmus és annak elméleti forrásai között.

Ezt a véleményét Althusser minden konzekvenciájával együtt vállalja ma is. Igaz, hogy egy helyen csupán munkahipotézisnek nevezi, amely még bizonyításra, részletes kifejtésre szorul. Néhány sorral alább azonban kategorikusan kijelenti, hogy a „cezúra“-ra vonatkozó tétele valójában ténymegállapítás (20.). Ténymegállapítás mint hipotézis? A két kijelentés egymásnak nyilvánvalóan ellentmond. Éppoly nyilvánvaló, hogy Althusser, minden mostani szerzői szerénysége és önbírálati beállítottsága ellenére az „episztemológiai cezúra“ gondolatát most is, mint eddigi írásaiban, kétségbevonhatatlannak tartja. De az-e valóban?

Althusser azt állítja, hogy a törésvonal az 1845-ben keletkezett *Német ideológián* halad végig, s hogy korábbi munkáit — elsősorban az 1844-ben írott *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* és a *Szent családot* — későbbi írásaiban Marx teljesen megtagadta, az érettkorú tudós és forradalmár s az ifjú, humanista beállítottságú Marx gondolatvilága között semmiféle kapcsolat nem áll fenn. Anélkül, hogy az egész kérdéskört újra érdemben megvizsgálánánk, itt csak azt jegyezzük meg, hogy Althusser most is, mint régebbi írásaiban, egyszerűen megkerüli azokat a tényeket, amelyek elméletének legflagránssabban ellentmondanak; így például soha még csak meg sem említi Marxnak az 1857—1859-es évekből — tehát kétségtelenül érett korából — származó kézirateit, amelyeket *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai* címen ismer a világ, és amelyek nem csupán ifjúkori műveinek terminológiáját használják, hanem azok humán problematikáját fejtegetik, emberközpontú eszméit viszik tovább. (Vö. *Egyén és társadalom a Grundrissében*. Korunk, 1974. 10.)

Althusser szerint Marx azért alkotott elődeiétől eltérő, radikálisan új fogalomrendszert, mert újszerű, tudományos és forradalmi jellegű eszméi nem is fejthetők ki a régi fogalmak köntösében. Ebben a kijelentésben kétségtelenül van némi igazság. A szorosan vett általános filozófiai felfogás terén Marx aligha dolgozott radikálisan új fogalmakkal: dialektikus materialista nézetei csupán a megelőző, materialista és dialektikus eszmék fogalomtárának tartalmi felülvizsgálatát követelték. Kétségtelen azonban, hogy — a társadalom materialista felfogásának kidolgozásában — valóban nem egy új fogalmat alkotott (gazdasági-társadalmi alakulat, alap-felépítmény stb.). Persze a marxista társadalom- és történelemszemlélet átvett — és továbbgondolt — sok olyan fogalmat, amelyet a Marx előtti korok gondolkodása termelt ki, és amelyet semmilyen társadalmi elmélet nem nélkülözhet, például a társadalom, nép, nemzet, állam stb. fogalmát. De Althusser túlbuzgóságában az *osztály* fogalmát is az újak közé sorolja, pedig Marx egy közismert szövegében maga említi, hogy ezt a fogalmat több gondolkodó használta előtte! Diszkontinuitás és kontinuitás, folytonosság és „törés“-számba menő újítás egyaránt jellemzi Marx életművét, a marxizmus kialakulásának folyamatát.

Mégis: Althussernek ebben az írásában tényleges önkritikai elemeket is találunk. Althusser elismeri, hogy tévesen jellemezte régebbi munkáiban a „cezúra“-t. Amikor azt állította, hogy Marx a tudománytalan ideológiáról a tudományra tért át, akkor az ideológiát Althusser globálisan azonosította a hamis tudattal, s egyoldalúan, szűken értelmezte Marx és Engels egyes szövegeit (41., 42.). Az „episztemológiai cezúra“ tehát, mondja most, nem azt jelentette, hogy Marx elhatárolta volna magát minden ideológiától, ő csupán a polgári ideológiának fordított hátát. Althusser implicite elismeri tehát egy tudományos jellegű, a valóságot adekvát módon tükröző ideológia lehetőségét. A „cezúra“ már nem úgy jelenik meg, mint az ideológiáról a tudományra való áttérés, hanem mint a polgári és a marxista ideológia ellentéte, azt pedig, hogy ez utóbbi adekvátn tükrözi a valóságot, sajátos, konzekvens forradalmiságával, osztályjellegével magyarázható. Althusser egyben felülvizsgálja a marxista filozófiát a tudománnyal azonosító nézeteit (26.), és elhatárolja magát régebbi, az „elméleti gyakorlatra“ vonatkozó egyes fogalmazásaitól is, amennyiben most a „tudományos gyakorlat“ és a „filozófiai gyakorlat“

közötti különbséget fejt ki, és elveti azt a felfogást, miszerint a filozófia „az elméleti gyakorlat elmélete“ (50—51.). Althusser ebben a kérdésben ténylegesen előrelépett. Mégis emlékeztetni kívánunk az „elméleti gyakorlat“ fogalmának kétértelműségére: ez a fogalom elkeni azt a Marx gondolkodásában lényeges különbséget és ellentétet, amely *gyakorlat* és *elmélet*, az emberi tevékenység e két területe között fennáll.

Althusser új írása a strukturalizmusról több találó megjegyzést tartalmaz. A jelenkori strukturalizmus, írja szerzőnk, nem „filozófusok filozófiája“, hanem „tudósok filozófiái ideológiája“ (60.). Valóban, a strukturalizmus mindmáig nem jelentkezett kikristályosodott filozófiai rendszerként, filozófiai eszméi a tudomány különböző területeire vonatkozó munkák szövetében jelentkeztek. A strukturalizmus nem megvalósult filozófia, írja Althusser, hanem diffúz témák összege, amely csupán meghatározott körülmények között valósítja meg alaptendenciáját (61.). A strukturalizmus általános tendenciája — állapítja meg helyesen — racionalista, mechanicista és mindenekfelett formalista jellegű (61.).

Am ugyanakkor Althusser most is önkényes-spekulatív módon ábrázolja a marxizmus és strukturalizmus viszonyát, amikor azt állítja, hogy a marxizmus nem „a folyamatnak a struktúrával szembeni elsőbbségét“, hanem „az ellentmondásnak a folyamattal szembeni elsőbbségét“ tételezi (64.). Valójában az ellentmondás a folyamatban is, a struktúrában is mindig és mindenütt jelen van, struktúra és dinamika egyaránt elválaszthatatlanok a dolog lényegétől. A marxizmus forradalmi tudomány jellege a *tendencia* fogalmából vezethető le, írja Althusser; szerinte ez a fogalom áll Marx elméleti rendszerének központjában (64.). Sok más fogalmat lehetne ilyen alapon központinak kikiáltani Marx fogalomrendszerében. A lényeg azonban szerintünk az, hogy a marxista tudomány forradalmi jellege nem vezethető le *egy* fogalomból, és általában *nem* fogalmakból következik; ellenkezőleg: a lehető legteljesebb, legadekvátabb módon fogalmai fejezik ki tudományos és forradalmi jellegét.

Önbírálatában Althusser korábbi tévedéseit elhajlásoknak minősíti. Kifejti, hogy a filozófiában nem lehet szó tévedésről, hogy nem lehet a vitát az igazság és tévedés racionalista terminusaiban folytatni, csupán a kijelentések helyes (jusstesse) vagy helytelen voltának tárgyalása jogos (85.). Gondosan hangsúlyozva a filozófia kétségtelen fontosságát a politika számára, Althusser végső soron összemossa a két sikot, a filozófiai tételeket kizárólag a politikai cselekedet mércéjével méri, elfelejti, hogy ha eltekintünk az igazság és tévedés ellentététől, könnyen a szubjektivizmus, az önkényesen választott álláspontok igazolásának hibájába esünk. A marxista gondolkodás pártszerűsége, harcossága nem fogható fel az objektív igazsághoz való feltétlen hűségen kívül.

Ezzel függ össze a magának a filozófia lényegének, tárgyának meghatározására, újrafogalmazására irányuló althusseri erőfeszítés. „A filozófia, végső soron, osztályok harca az elméletben“ — írja szerzőnk, és kétségtelenül igaza van. Nincs a világon marxista gondolkodó, elemi marxista képzettséggel rendelkező ember, akinek eszébe jutna ezt a tételt tagadni. Az viszont már nagyon kétséges, hogy ez a mondat elegendő-e a filozófia lényegének megjelölésére, a filozófia tárgyának meghatározására. Ugyanis nem szól arról, milyen eszközökkel vesz részt a filozófia az osztályharcban, mit nyújtanak a filozófiai elméletek a szembenálló osztályok számára, miben különbözik a filozófia síkján vívott osztályharc a gazdasági és politikai síkon folytatott harctól. Különösen azt nem tisztázza, miben különbözik a *filozófiai* elmélet a politikai, jogi, esztétikai stb. elméletektől. Helyesen hangsúlyozza Althusser, hogy az osztályérdekek és álláspontok áttételesen jelentkeznek a filozófiában, az idézett mondatban szerepel az engelsi fogantatású „végső soron“. Azt is hozzátesszi azonban, hogy „a gyakorlati funkció elsődleges az elméleti funk-

cióval szemben magában a filozófiában“ is (értsd: marxista filozófiában). Ez első hallásra „helyesen“ hangzik, de közelebbről félreértésnek bizonyul. A filozófia ugyanis jellege, lényege szerint elmélet — mi egyéb lenne? —, mégpedig a lehető legáltalánosabb, legátfogóbb elmélet. Bármilyen (filozófiai, tudományos) elmélet sajátos funkciója ismeretelméleti jellegű: létjogosultsága ismereteink gyarapításában, világfelfogásunk elmélyítésében található. Bármilyen elmélet társadalmi (gyakorlati) funkciója annak ismeretelméleti funkciójára épül. A filozófia tájékoztat a világról, eligazít annak dolgaiban, és ezért képes cselekvésünket irányítani, a gyakorlati tevékenységünkben megnyilvánuló, társadalmi kérdésekben elfoglalt álláspontunkat befolyásolni. A filozófia társadalmi-gyakorlati funkciója sajátos elméleti tartalmának következménye: az idealista filozófia alapjában hamis orientációt kínál, ezért alkalmas a retrográd erők céljai számára; a marxista, dialektikus materialista filozófia alapvetően helyes világgépet nyújt, így a haladó társadalmi erőket, a munkásmozgalmat, a tudományos haladást szolgálja. Az elméleti tévedést semmi sem menti, még jószándéka sem.

Incze Ferenc: Fény